

Жовтани Р. Маркери концепту «своє / чуже»...

УДК 821.112.2:811.112.2

Руслана ЖОВТАНИ,

кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри міжнародних комунікацій
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
(Україна, Ужгород) r_zhovtani@rambler.ru

МАРКЕРИ КОНЦЕПТУ «СВОЄ / ЧУЖЕ» У МАЛІЙ ПРОЗІ ЕРНСТА ВІХЕРТА

У статті зроблено спробу висвітлити характерні ознаки концепту «своє / чуже» у новелі «Жест» Ернста Віхерта.

Ключові слова: творчість Ернста Віхерта, мала проза, концепт «своє/чуже», образ, інтерпретація.

Лит. 10.

Ruslana ZHOVTANI,

Ph.D. in Philology, Associate Professor, Head of International Communication
Department SHEU «Uzhhorod National University»
(Ukraine, Uzhgorod) r_zhovtani@rambler.ru

MARKERS OF THE CONCEPT «MY OWN/SOMEBODY'S» IN SMALL PROSE BY ERNST WIECHERT

In the paper an attempt is made to reveal the characteristic features of the concept «my own/somebody's» in the short story «Die Gebärde» by Ernst Wiechert.

Keywords: Ernst Wiechert's work, small prose, the concept of «my own/somebody's» image, interpretation.

Ref. 10.

Руслана ЖОВТАНИ,

кандидат филологических наук, доцент, заведующий кафедрой международных коммуникаций ГВУЗ «Ужгородский национальный университет»
(Украина, Ужгород) r_zhovtani@rambler.ru

МАРКЕРЫ КОНЦЕПТА «СВОЕ/ЧУЖОЕ» В МАЛОЙ ПРОЗЕ ЭРНСТА ВИХЕРТА

В статье сделана попытка раскрыть характерные признаки концепта «своє/чужое» в новелле «Жест» Эрнста Вихерта.

Ключевые слова: творчество Эрнста Вихерта, малая проза, концепт «своє/чужое», образ, интерпретация.

Лит. 10.

Постановка проблеми. Доволі часто концепти «своє» й «чуже» розглядаються літературознавцями як якісні мовні відмінності тексту епічного твору, тобто на рівні цитування в широкому розумінні «чужого» слова в «своєму». У цьому зв'язку доцільно проаналізувати «своє» / «чуже» як універсальні концепти у творчості німецького письменника Ернста Віхерта (1887 – 1950). У малій прозі автора новели «Жест» («Die Gebärde», 1932)

© Жовтани Р. Маркери концепту «своє / чуже» у малій прозі Ернста Віхерта

ISSN 2308-4855 (Print), ISSN 2308-4863 (Online)

161

вони набувають певних специфічних рис, визначених національною культурою. «Уявлення про існування культурних універсалій, – слушно наголошують у праці «Міжкультурна комунікація» В. Зінченко, В. Зусман та З. Кірнозе, – опирається на думку про єдність світу, об'єднаного ноосферою, узагальненням вищого змісту. В розмаїтті етносів, прожитих епох, національних та соціальних відмінностей існують загальні морально-етичні норми (завіти), які уможлиблюють сьогодні твердження про єдність у багатолікості Європи та всієї світової спільноти. Універсальні концепти наділені ідеальним релігійним змістом, який глибоко заперечує матеріальне життя з його концептами самолюбства, що побутує також у національних та соціальних концептосферах» [3, 96]. Вивчення малих прозових творів Е. Віхерта дає можливість дійти висновку: саме узагальнення (єдність) вищого змісту (сміслу) та ідеальний релігійний зміст є ключовими для визначення концепту «своє/чуже» у доробку німецького автора.

Аналіз досліджень. Закроєна проблематика розглядається в контексті концептуально-культурологічного напрямку, розробленого С. Аскольдовим у 1928 році, де «концепт досліджується в ключі мова – пізнання – культура» [1, 34]. Вивченню цього питання присвячені праці таких дослідників, як В. Гольдберг, М. Болдирєв, С. Кубрякова, Н. Клебанова, Ю. Степанов, А. Вежбіцка, Д. Ліхачев, В. Зусман, В. Зінченко, З. Кірнозе, С. Неретіна.

В. Г. Зусман визначає «своє-чуже» як «один із центральних концептів культури». За аналогією з терміном М. Бахтіна («хронотоп», «час-простір»), вчений пропонує визначати даний концепт як «своє-чуже»: «Ці концепти мають універсальний характер, оскільки вони притаманні художній творчості, науковій і побутовій думці» [4, 11].

Мега статті полягає у спробі визначити характерні ознаки концепту «своє / чуже» у новелі «Жест» Ернста Віхерта.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи особливості «свого-чужого» в малій прозі Е. Віхерта, варто зауважити: для письменника головною є онтологічна основа універсального концепту «своє-чуже». Для світосприйняття автора принциповим було гуманне ставлення до світу. У творі «Wälder und Menschen» він постійно повторює, що література повинна творити, покликана нести позитивний заряд. Е. Віхерту важливо показати цілісність буття людини. Саме намагання стерти межі між «своїм» та «чужим» і відрізняє його авторську позицію.

У своїх творах 20-30-х років ХХ ст. Е. Віхерт не тільки знімає опозицію, але й популяризує «своє» і «чуже» на лексичному рівні. Письменник завжди працює на контрасті, який є художньою основою його творчого методу. Демонструючи багатообразність функціонування в новелах та оповіданнях рівнів художнього концепту, Е. Віхерт ілюструє таким чином свою концепцію сприйняття світу. Вододіл на «своє» та «чуже», «свій» та «чужий світ» потрібен митцеві для того, щоб переконати читача, наскільки він антилюдський та неприйнятний в межах духовного універсалізму.

У контексті історичного розвитку Німеччини кінця ХІХ – початку ХХ ст. протиставлення «свій-чужий» є надзвичайно актуальним. Історики та культурологи відзначають, що в період початку війни «мобілізація 1914 року стала для людей довгоочікуваним моментом єднання та морального відродження німецького народу, в той час як світ втрачав свою самоцінність і його місце займали цінності та стереотипи поведінки військового часу» [9, 52]. Для німецького суспільства офіційною нормою стають расова дискримінація, націоналізм, переслідування інакодумців. Розподіл світу на «свій» (національний, німецький) світ та «чужий» (єврейський, слов'янський, тобто інший) світ проявився надзвичайно яскраво в 30-х рр. ХХ ст.

Е. Віхерт у своїх спогадах пише: «На шкільній лаві..., під час служби в церкві..., в пресі... нас повчають, багаті й бідні, аристократи й батраки пов'язані воедино «німець-

Жовтани Р. Маркери концепту «своє / чуже»...

ким духом», покликаним «відродити світ» [10, 600]. Згодом в оповіданні «Jahren und Zeiten» письменник болісно, ба навіть з іронією, акцентує: «Тоді мені не спало на думку спитати у моїх проповідників, де в Біблії написано, що божий світ – це німецький світ» [10, 586]. Активна позиція автора, заявлена в промовах, документальній прозі, проявилась також і в художніх творах.

У циклах новел Е. Віхерт, використовуючи неоромантичну стилістику, експресивну лексику, відображає панівну історичну ситуацію. Однак, при цьому він завжди заявляє про своє авторське ставлення до проблеми. «Своє-чуже» пов'язується автором з національно-етнічним трактуванням (різні народи) в таких оповіданнях і новелах, як «Der Hauptmann von Kapernaum» (1928 – 1929), «Die Gebärde» (1932), «Todeskandidat» (1933), «Der Vater» (1933 – 1934), «Der weisse Büffel oder von der grossen Gerechtigkeit» (1937). У цих творах автор подає своє розуміння «своє-чуже» крізь призму суспільної системи Німеччини як на загальнонародському, так і на побутовому рівнях. У першому випадку, «свої» – це каста військових, зразкові вчителі в системі прусського виховання, молоде підростаюче покоління майбутніх нацистів, які вдерлися в країну. Натомість «чужі» (die Fremden) – це інакодумці, які поза режимом, «інші» (під іншими в цьому контексті розуміють «чужі» народи, «не німці»). Таке домінування стереотипів військового часу відображало національну картину світу Німеччини на початку ХХ ст. [7].

Протиставлення «своє-чуже» реалізується Е. Віхертом також на а) міжособистісному («Die Hässliche», 1930), б) соціальному («Der einfache Tod», 1931 – 1936), в) психологічному («Der Hauptmann von Kapernaum», 1928 – 1929), г) міфологічному («Die Flucht ins Ewige», 1927, «Der weisse Büffel oder von der grosse Gerechtigkeit», 1937) рівнях.

На міжособистісному рівні розуміння «свій» відповідає авторській картині світу. У цьому протиставленні під «своїми», навпаки, маються на увазі «чужі» – ті, які несуть смерть. У свою чергу, «чужі» (ізгої, інакодумці) стають «своїми». Таким чином, «своє» (національна картина світу) Е. Віхерт віддаляє, а «чуже» (загальна картина світу) наближає. У цьому плані концепт «своє-чуже» є особливо змістовним у новелі «Жест».

Епіграф «Liebet euch untereinander» («Любіть один одного») стає ключем до розуміння змістового наповнення культурного концепту «своє-чуже» Е. Віхертом. Автор з самого початку ніби нівелює антитезу «своє-чуже», оскільки для нього «є тільки людина». Саме ці слова гірняка з новели «Der Hauptmann von Kapernaum» є абсолютним виявом авторської позиції. Цей концепт утворює в новелі антонімічний ряд, де «своє» трансформується в «чуже», а «чуже» – в «своє». Митець розуміє, що біблійний заклик до абсолютної любові з самого початку приречений та не може бути реалізованим. Тому, як людині, яка займає активну громадянську позицію, для Е. Віхерта важливо проектувати в новелі модель реального світу та показати причини трагедії роз'єднання суспільства. Оскільки в основу усіх творів закладено концепцію подвійного світу, що побудована на контрасті, то сама антитеза «свій-чужий» органічно вписується в структуру новели.

Вже на початку твору Е. Віхерт демонструє як потенційно «своє», яке належить нації, культурі в цілому, прирівнюється більшості в загальній системі з «чужим». У такий спосіб художник повстає проти іншого світу, проти системи.

Новела починається з опису домашнього затишку, тепла каміну, дружньої компанії, що зібралась в будинку лікаря за приємною розмовою. Але цей стан повного спокою, затишку, який автор передає надзвичайно правдиво, раптово кардинально змінюється розповіддю лікаря про зустріч на вулиці з бідним музикантом: «Ein stellungsloser Musiker, mein Herr...!, sagte er. Ich habe Hunger...!» [10, 440] / «Я вільний музикант, мій пане», – сказав він лікарю, коли той переходив через вулицю. – «Я голодний». Його чисте об-

личчя ніби розчинялось, розпадалось, «ніби він уже вісім днів не знав нічого, окрім Бетховена» [10, 440]. Порівняння музики зі звіром, який заблукав у лісі, утворює нездоланну прірву між голодним художником та бюргерським благополуччям. Автор акцентує увагу на несхожості, «чужості» двох світів («Augen wie verirrte Tiere am Waldrand, dem vor den Bezirken der Menschen» [10, 440]. Лікар своєю поведінкою підкреслює, що він і музикант існують у різних системах координат, що музикант – «не свій». На прохання голодуючого він відповів: «Das ist ungehörig...» [10, 440] / «Це непристойно...»; «Потім він пішов геть, зник, розчинився в натовпі, наче відпустив з рук борт човна та занурився в море» [10, 440]. Цей відхід асоціюється в свідомості лікаря зі смертю людини, а саме з її прихованим вбивством. Розповідь здається недоречною в цій компанії, біля теплого каміну, здається «чужою»: «Es war ein bedrücktes Schweigen. Das Schweigen einer gemeinschaftlicher Scham, eines gemeinschaftliches Trotzes, der leere, schweigende Raum um eine gemeinsame Lüge» [10, 440] / «Настала недоречна тиша. Тиша сорому, докору, пустий, наповнений мовчанням простір навколо загальної брехні».

Мовчання в прозі Е. Віхерта – це завжди образ. Мовчання лісу, людини, простору – кожен образ утворює павутину асоціативних ниток. Мовчання як образ мертвого лісу в новелі ототожнюється з жестом – вбивством: «...hob die Hausfrau ihre rechte Hand, und ihre leise geöffneten Finger glitten einmal von links nach rechts, mit jener waagerechten Bewegung, mit der wir etwas abschließen, wegwischen, auflöschen» [10, 441] / «Господиня підняла свою праву руку і її пальці, які спокійно відкрились, ковзнули враз зліва на право, таким горизонтальним жестом, яким ми дещо гасимо, стираємо». І далі: «Man löscht nichts aus in der Welt...es ist» [10, 441] / «...він сказав: «Ніщо на світі не згасить ... це». «Це» мається на увазі вбивство, однак вербалізується тільки після опису сцени. «Останнього разу, коли я бачив цей жест, він вирішив долю (життя) однієї людини».

Жест молодшої жінки стає ключовим упродовж усього твору, приводом для спогадів. Він повторюється, але вже за інших обставин.

Традиційним для побудови новел у Е. Віхерта є відтворення вдруге будь-якого сюжету, ситуації, образу. Подібне дублювання використовується автором для посилення емоційного тла твору, для акцентування на тій чи іншій проблемі. У поданій комунікаційній системі твору саме невербалізований концепт «смерті» (тобто жест) розділяє художній світ твору на «свій» та «чужий».

Ретроспективно оповідач (лікар) відтворює події своєї юності, шкільні роки. В його розповіді вже дано оцінку жесту – «die kleine Mördergebärde» («маленький жест вбивці»).

Поляризуючи «своє» / «чуже», автор тепер вже конкретизує їх. «Чужим» стає єврейський хлопчик – Елі Кабак. Водночас, аналізуючи «свій» / «чужий», В. Зусман підкреслює значення «чужий»: «Чужий» належить іншому народу. «Чужий» не має особистості, власного обличчя, окремоті». Тому «чужий» герой – це завжди тип, він символізує не тільки приналежність до «іншого народу» («і рот, і ніс Елі несли в собі риси всього його народу», «п'ять тисячоліть історії були закарбовані у зморшках його рота» [10, 441]), але і всіх інших жертв системи.

В основу будь-якого порівняння та зіставлення закладено механізми рівності та відмінності «свого» й «чужого» [3]. Так, «своє» (національне, німецьке) в новелі отримує негативне забарвлення, а «чуже» (єврейське), навпаки, стає «своїм».

«Своє» та «чуже» завжди мають свої маркери. Так особовий займенник «wir» маркує поле «свій», а «er», «sie» – «чужий», коли йдеться про розуміння «свого-чужого» всередині суспільної системи. Проте через авторську інверсію свого в чуже і навпаки, відповідно і маркери сприймаються читачем інакше. Для підтвердження наведемо декілька прикла-

Жовтани Р. Маркери концепту «своє / чуже»...

дів: «Це почалось в школі, де починалась наша жорстокість... У нас один єврейський учень» («Wir hatten einen jüdischen Mitschüler») [10, 441]. Далі подається відкрите протиставлення «своє» – «чуже»: «Нічого дивного, що вже саме ім'я нас драгувало. В нас були бюргерські імена, ми, так би мовити, мали пристойні імена. Але Елі було зухвалим...»; «Він був окремо від нас» [10, 441]. Незважаючи на те, що в багатьох у класі були безглузді імена (Kussmaul, Negertanz), але вони, втім, залишались «своїми». Ці імена були особливістю «індогерманського гумору» [10, 441]. У такий спосіб автор лексичними засобами відтворює атмосферу повної душевної ізоляції героя.

Показовими є також порівняння, якими Е. Віхерт наділяє єврейського хлопчика (і весь єврейський народ) та його однокласників-індогерманців. Можливо протиставлення «своє/чуже» в даному контексті співвідноситься з такими парами порівнянь, як «побитий пес / хижий звір», ««Judenball» / зграя псів», «пташка / кішка», «знесилена тварина під поглядами молодих вовків» [10, 442]. Зіставлення школярів з вовками не є випадковим. У релігійних текстах «лютість вовка асоціюється з жорстокістю гонителів Ізраїлю» [5, 118]. В самій Біблії слово «вовк», частіше за все, має негативне забарвлення. Ісус Христос, застерігаючи своїх учнів від псевдовчителів, казав: «Вони приходять до вас в овечій шкурі, а всередині – вовки хижі» (Мф. 7:15,16).

Поява Елі після десяти років забуття на вечорі випускників – це спроба героя стати «своїм», надія на можливість внутрішнього людського єднання з колишніми однокласниками. Проте навіть зовнішні атрибути визначають його як «чужого». Смокінг, як у всіх, виглядає на Елі як «сумний наряд клоуна» [10, 443]. Герой приречений бути завжди «чужим» для людей, «в яких закладено історію хижого звіра» [10, 441]. Це демонструє цинічне до жорстокості питання колишнього однокласника Елі.

«Перепрошую, пане, – сказав Кусмаул чітко, – це закрита вечірка...».

«Ти згадав... ви не пригадуєте, пане директоре? – запитав Елі тихо. – **Я ж... ми ж** всі були шкільними товаришами...?».

«Пардон, – заперечив Кусмаул і повернувся, – хто-не будь знає цього пана? Я констатую, що ви помилились приміщенням. Синагога знаходиться на найближчій вулиці, ліворуч» [10, 444].

У цьому діалозі важливо звернути увагу на спробу героя ідентифікувати своє «я» з «ми», тобто з «чужого» перетворитись в одного з «своїх». Але «своє» та «чуже» не можуть поєднатись, вони протистоять одне одному. Образ героя і вся ситуація, залишаючись художньо конкретною, тяжіють до філософського узагальнення, до багатозначної символіки.

Горизонтальний жест рукою Кусмауля, ніби стираючи людину, позбавляючи її життя (він стер Елі Кабака, людське життя і поклав на стіл шампанське для всієї компанії), подібний в новелі до падіння сокири. Герой ще живий, але його вбивство вже відбулось. Наступає його символічна смерть. Цей епізод наповнений семантикою вбивства, жаху, крахом життя.

Елі Кабак (єврей) чужий для системи прусського виховання, всього прусського духу. Він – ізгой. Автор впродовж всього твору посилює, нагнітає протиставлення «свій-чужий», яке спричиняє самогубство героя. Символічна смерть стає реальною.

Висновки. Культурний концепт «свій / чужий», що імпліцитно поданий в епіграфі, стає відображенням авторської концепції. Проте діалектика «свого-чужого» / «чужого-свого» яскраво демонструє, що не можна поєднати одну з однією своєю та чужою концептосфери. «Своє» та «чуже» в контексті самої новели протиставлені, замкнуті в собі. Потенційно «чуже» (єврей) може зливатись зі «своїм» (національним, німецьким), але тільки

на загальнонародському рівні, в умовах актуалізації біблійної заповіді. Тому принципово потрібно зауважити: в новелі «Жест» автор порушив не тільки проблему національного шовінізму, але й трагедію загальнонародського рівня, самотність людини в сучасному світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аскольдов С. А. Концепт и слово / С. А. Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М. : Академия, 1997. – 458 с.
2. Зимомря І. Австрійська мала проза ХХ століття: художня світобудова / І. Зимомря. – Дрогобич-Тернопіль : Посвіт, 2011. – 396 с.
3. Зинченко В. Г. Межкультурная коммуникация. Системный подход : Учебное пособие / В. Г. Зинченко, В. Г. Зусман, З. И. Киринозе. – Нижний Новгород : Изд-во НГЛУ им. Н. А. Добролюбова, 2003. – 192 с.
4. Зусман В. Г. Концепт в системе гуманитарного знания. Понятие и концепт / В. Г. Зусман // Вопросы литературы. – 2003. – № 2. – С. 3–30.
5. Библиейская энциклопедия. Иллюстрированная полная популярная. Труд и издание Архимандрита Никифора. Репринтное издание. – М. : Терра, 1990. – 902 с.
6. Литература антифашистского сопротивления в странах Европы (1939–1945). – М. : Наука, 1972. – 578 с.
7. Deutsche Literaturgeschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Fünfte, überarbeitete Auflage / [von Wolfgang Beutin, Klaus Ehlert, Wolfgang Emmerich, Helmut Hoffacker, Bernd Lutz, Volker Meid, Ralf Schnell, Peter Stein, Inge Stephan]. – Stuttgart-Weimar : J. B. Metzler Verlag, 1994. – 630 S.
8. Die antifaschistische Literatur in Deutschland (1933–1945) : Probleme der inneren Emigration am Beispiel deutscher Erzähler (Krauss, Kuckhoff, Petersen, Huch, Barlach, Wiechert u.a.). Weimarer Beiträge. – 1970. – Nr 6. – 478 S.
9. Plesske H.-M. Ernst Wiechert. Der die Herzen bewegt / H. - M. Plesske. –Hamburg : Rautenberg Druck GmbH, 2003. – 64 S.
10. Wiechert E. Die Novellen und Erzählungen / E. Wiechert. – Wien-München-Basel : Kurt Desch, 1962. – 643 S.

REFERENCES

1. Askol'dov S. A. Konzept i slovo / S. A. Askol'dov // Russkaja slovesnost'. Ot teorii slovesnosti k strukture teksta. Antologija. – M. : Akademija, 1997. – 458 s.
2. Zimomrja I. Avstrijs'ka mala proza HH stolittja : hudozhnja svitobudova / I. Zimomrja. – Drogobich-Ternopil' : Posvit, 2011. – 396 s.
3. Zinchenko V. G. Mez kul'turnaja komunikacija. Sistemnyj pohod : Uchebnoe posobie / V. G. Zinchenko, V. G. Zusman, Z. I. Kirnoze. – Nizhnij Novgorod : Izd-vo NGLU im. N. A. Dobroljubova, 2003. – 192 s.
4. Zusman V. G. Konzept v sisteme gumanitarnogo znanija. Ponjatje i koncept / V. G. Zusman // Voprosy literatury. – 2003. – № 2. – S. 3–30.
5. Biblejskaja jenciklopedija. Illjustrirrovannaja polnaja populjarnaja. Trud i izdanje Arhimandrita Nikifora. Reprintnoe izdanje. – M. : Terra, 1990. – 902 s.
6. Literatura antifashistskogo soprotivlenija v stranah Evropy (1939–1945). – M. : Nauka, 1972. – 578 s.
7. Deutsche Literaturgeschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Fünfte, überarbeitete Auflage / [von Wolfgang Beutin, Klaus Ehlert, Wolfgang Emmerich, Helmut Hoffacker, Bernd Lutz, Volker Meid, Ralf Schnell, Peter Stein, Inge Stephan]. – Stuttgart-Weimar : J. B. Metzler Verlag, 1994. – 630 S.
8. Die antifaschistische Literatur in Deutschland (1933–1945) : Probleme der inneren Emigration am Beispiel deutscher Erzähler (Krauss, Kuckhoff, Petersen, Huch, Barlach, Wiechert u.a.). Weimarer Beiträge. – 1970. – Nr 6. – 478 S.
9. Plesske H.-M. Ernst Wiechert. Der die Herzen bewegt / H. - M. Plesske. –Hamburg : Rautenberg Druck GmbH, 2003. – 64 S.
10. Wiechert E. Die Novellen und Erzählungen / E. Wiechert. – Wien-München-Basel : Kurt Desch, 1962. – 643 S.

Статтю подано до редакції 27.02.2015 р.